

I

Преці¹ могла би бути спокійною. І навіть щасливою. Олекса не пиячив, жінки не бив, не волочився за любасками й їх до хати не спроваджував. От газдував, ек і енчий поренний: гарував коло свого господарствечка, маржинку² йкус кутав.

Правда, не було так на чому вже й газдувати. Ґрунтику дасть біг, маржинки йкас пара хвостів, та й тої годувати нічим: десь по убóчах³ насмикає Єлена, та Олекса десь укосить, зароб'єючи, — ото й усе.

Може, якби не панщина, то поменшало би злиднів: там би приспорив чоловік, а воно і йшло би все у кучму⁴. Але панщина не давала. Саме в золоту пору, коли днина одна важить, пішов би заробив — а тут іди на панське.

Воно і кождому так, усім так, але ніхто не відчуває того остільки по-особливому, як Олекса. Цей ніколи не мовчить. Лає панів на чім світ стоїть. Так клене часом, що Єлена не може того слухати.

— Оле!.. Бійси бога... Таже дес хтос учует — панови донесут...

— То й шо?

¹ Тут: все-таки. (Тут і далі примітки, подані з підкресленням, — редакторські.)

² Маржина — худоба. (Тут і далі примітки, подані звичайним шрифтом, публікуються за попередніми виданнями.)

³ *По боках гори.* (Тут і далі примітки, подані курсивом, публікуються за виданням повісті Гната Хоткевича «Камінна душа» 1911 р.)

⁴ *Кучма* — шапка.

— Та й ме збиткуватиси! І над тобов, і нади мнов!..

Олекса скрипне зубами, і коли що було у нього в руках — ламає.

Раз закладав воринне¹ з грубих заворітниць². Саме прийшов панський гайдук кликати на роботу. Олекса почервонів, вдарив заворітницею об коліно — і груба деревина вгоріла, як скіпка.

Олекса глянув і... усміхнувся. Гайдук роззявив рота.

— Ади... видеv³, із трішшінов б́ула!.. — протяг він недовільно. Мовчки, з тою ж усмішкою на устах, Олекса взяв другу заворітницю з купи, вдарив об коліно — переломилася й вона. Гайдук плюнув і, нічого не сказавши, якомсь бистро відійшов геть. А Олекса спокійно пішов на панщину. І не кляв сьогодні, і не лаявся. А Єлена хрестилася вдячно. Бо кожного разу, як виправляє чоловіка в лютості на панщину, боїться, дуже боїться, як би чого не вийшло. Особливо останніми часами. Появився в поведженню Олекси якийсь упір, трудніше він став переносити долегливості⁴ панщини, сильніше лаявся й дужче скрипів зубами. Панщина!.. Що ж, що панщина?.. Не у нас лише у селі пани, і не ми самі ходимо на панську роботу. Рахувати, по цілім світі так, що є пани й хлопи. Так уже Бог дав, що ж удієш проти Божої волі? Треба коритиси...

Чи він один, Олекса? Всім же людям тяжко, всі терплять, але мовчать і в корності⁵ переносять. А Олекса не хоче — оце і єсть причина неспокоїв Єлени. Вона криється, вона не подає виду, вона все удає щасливу.

— Е, сусідко файна! Шеслива ти, шо твий, ади, не п'єт та й не збиткуєси над тобов. А їк мий шо ннина Божа п'єний з коршми

¹ Воринне — огорожа.

² Заворітниця — одна часть вориння спеціально зроблена, аби розкладалася, заміняла ворота; тоді вона називається «струнка», а жердки в ній — «заворітниці».

³ Видев — мабуть.

⁴ Долéгливість — страждання.

⁵ Корність — покiрність.

приходить та б'є мене, гітву⁶ ногами копає. З хати вігонит, а сам із любасков си набуват. Та не встидаєси добрих людей, на гіти си не дивит. Йой... побило мене трома нешестями... шеслива ти, сусідочко... ніц того не знайш. Тихо у вас, їк у церкові. Лагідков усе йдет, супокійно...

Раніше се підіймало Єлену у власних очах. Вона неначе діставала на хвильку змогу зі сторони, з віддалення заобсервувати своє власне життя і, в порівнянні з сусідчиним, знаходила багато додатніх рис. Тоді душа її переповнялася вдячністю. Вона не знала вже, чим і догодити своєму Олексі, що він зробив її щасливою. Без багатства, без статків та маєтків, на шматинці землі в убогій хаті...

І от тепер Єлена чула, що все те щастя кудись улітало. Незримо, непомітно, бо нічого, як єсть нічого особливого не сталося й не змінилося. Той же будень, те ж свято. І Олекса ніби такий самий і... ніби не такий. Якимось глибинним, не шостим уже, а якимось дванадцятим, чи що, органом чуття, несвідомо для самої себе десь занотувала Єлена якісь невловимі, неухвитні об'яви — і для неї вони стали реальністю.

В тім був трагізм. Для неї ясно — а ніхто не бачить. Вона відчуває — а визначити словами не може. Зрештою — що слова? Слова ніколи нічого не можуть. Он спробувала якось.

— Олексіку... — сказала, і тільки. Більше не знайшлося слів. Бо Олекса так здивовано глянув, і погляд той був таким яскравим показником далекости, усамітнення, пустельництва якогось, що Єлені стало ясно — де вже там пробитися через ту пустелю й дістатися до свого справжнього давнього Олекси. І зосталася сама. Билася з думками, довго не спала нічми, шукаючи причин і роздумуючи — чи не могла би вона повалити їх своїми слабими жіночими руками. Але нічого не бачила, ніде не слідно жадних фундаментів.

Перше, що приходить звичайно, — і Єлені прийшло, — се думка про іншу жінчину.

⁶ Дітву.

З усім спритом любящої істоти, з усією тихістю й обережністю, на які була здібна, почала стеження. Як беззвучна тінь, висувалася за Олексою, коли він куди виходив; годинами простоявала десь у гущавині смерек, падала в темноту між камінням і лежала; входила несподівано під зручно і тонко вигаданим приводом до хати, де був чоловік, — і ніде, нічого, ніяк.

З усіма рівний, холоднокровний, з бесідою тихою, навіть повільною, Олекса, здавалося, не робив різниці між мужчиною й женщиною, звертаючися до них однаково ввічливо, однаково спокійно.

Не бракувало на селі таких молодичь, які будь рухом руки, будь бровами, очима давали знати, що не від того були б, аби... якось... Але навіть у таких випадках, коли мужчина звичайно не витримує й піддається спокусі, — навіть тут Олекса зостався врівноваженим, спокійним, розхолоджуючи тим спокоем палку яку молодичю.

Перебрала Єлена всіх дівчат, усіх молодих женщин свого села, всіх приміряла до чоловіка — ні!.. Нема нічого.

А відчуження преці ж є. Чує його Єлена! Вона могла б сказати навіть, скільки ліктів воно шириною.

Може, просто розлюбив? Буває ж так... Любив, подобалася, все — а потім охолов. Отак, як костер: не може ж він вічно горіти?!

Упала духом, коли вперше відчула сю думку як свою. Це вже був би кінець. Що з того, що нема женщины — вона явиться.

І знова напружила весь свій сприт, нотувала в думці кожний рух, кожний погляд, кожде слово чоловіка — ні!.. І тут нічого!

Любить, видимо любить. Не тим парубочим блискотливим коханням, що обпалює, як солом'яний вогонь, і, як солом'яний вогонь, гасне. А любить справжньою, глибокою, зрівноваженою любов'ю дорослої людини. На цьому почуттю можна базуватися, можна будувати.

То в чому ж річ?

— Де мий вориг? — говорила сама до себе, заламуючи руки, — а ворога не знаходилося.

Один час почало їй здаватися, що ніби натрапила на стежку, де того ворога шукати. Наслано! Очевидно, наслано!

Хто і во ім'я чого, для якої потреби — то вже інша справа, але ясно, що наслано!

Є дві сили, що рядять світом: Божа сила і дідьча сила. Однаково могутні, однаково заздрі на людське благополуччя, і не часто так одразу визнаєш, де діється Божа воля, а де дідьча. Можливо, що і в данім випадку: Божа воля якось проворонила, і воля аридника, осинавця¹ того, ади, взяла верх.

Як не дивно, а Єлена навіть заспокоїлася. Бо це, сказать, лихо поправиме. Всяке насланнє можна одіслати і вже в усякім разі з ним боротися. На те є знаюки, і з них найближча й найпопулярніша — баба Лючка. Це її так прозвали, бо вона ніби з Лючі родом; бодай так сама каже.

Пішла Єлена до баби. Понесла признаку — сорочку стару Олексину. Баба почала шепотіти, вертіла ту сорочку довго, а потім об'явила:

— Вроки! А наврочила білева молодиця, шо сидит вид вас понад захед.

Молодиць, шо сиділи на захід від Олексиної хати, було багато. Не бракувало й білявих, але на жадну з них не могла Олексиха грішити. А втім — хто знає, шо може дідьча сила?

Почалося відвертаннє насланого. Всі оті шептаннє, плюваннє, зливаннє. Носила Єлена й пóкладки², й солонину, й бриндзу, але видимих наслідків ворожіннє не давало.

Тоді Єлена подумала, шо, може, ся баба не досить сильна. А от у Чорних Ославах є дід, так про того повідають, шо дійсно великий знаюка.

Пішла до діда. Той теж одразу опридїлив, шо се вроки. А наврочила чорнява молодиця, шо сидить на схід.

¹ Осинавець — чорт.

² Курячі яйця.

Подібність формулювань вразила Єлену і вперше хитнула її віру — не в надприродні сили взагалі, а в мале ознайомлення з ними отсих двох найближчих представників — баби Лючки й чорнославського діда.

Єлена вже, сказати правду, мало й слухала діда, одразу якось переконавшись, що хоч обряд буде, видимо, трохи інший — бо то ж білява молодиця й на захід, а се чорнява й на схід, — але суть зостанеться одна.

Таким чином, наслання, якщо воно й було, то так і зосталося. А може, його й зовсім не було.

Так і шамоталася Єлена від одної думки до другої, а якась суворона скупченість чоловіка, його мовчазна задумка зоставалися нерозгаданими.

II

— Де йдеш, Олексіку?

Вона звичайно ніколи не питала чоловіка, куди він іде. Так у них повелося з самого початку. Звичайно Олекса сам казав, і куди йде, й коли поверне. Але останніми часами Олекса уходив і не говорив куди, тому й Єлена почула себе вправі зламати звичай і запитати.

Олекса і не здивувався, і не заспокоївся, а звичайним голосом відповів:

— До Сапогова.

І нараз мов ударило Єлену. Вона аж широко розкрила очі — як могла бути такою недогадливою, такою глупою, такою короткозорою. Ясно ж, що надаремна була річ — шукати любки в своєму селі, коли вона сидить у Сапогові. Інакше чому би Олекса так часто ходив до Сапогова? Пригадала й блискавично порахувала, скільки-то разів за останній час ходив Олекса до того Сапогова, і ще раз вилаяла себе за недостачу догадливості.

Боляче защеміло серце... Досі ще була якась надія, тепер нема... проміняв... відійшов... Хто ж буде любити тебе більше? Хто щиріше й так без остатку віддасть серце?

І дивилася повними сліз очима на збори чоловіка, як він переобувається, бере які делікатніші онучі, сардак вбирає небуденний. Ясно, що до жінчини.

Постановляє — вислідити хоч би ціною смерті. Прощається з Олексою ніби рівнодушно, топчеться коло печі, але з механічною точністю відзначає кожен рух і кожен погляд.

Олекса пішов. Єлена взяла хлопчика, побігла до сусідки й попросила поглядіти, а сама не пішла селом, а видряпалася відразу на ґрунь¹ і побігла наздоганяти чоловіка.

Олекса йшов дорогою, ішов бистрою своєю ходою. Єлена бігла хащами, через потоки, видиралася на високі обриви й скоро, дуже скоро виморилася, але бігла. Хотіла все мати чоловіка перед очима, але де вже про те й думати, коли треба вибирати, куди можна пролізти. Прийшла навіть думка про можливість заблудити, але думки про поворот не приходило.

Широкий потік перегородив дорогу. Перебresti би можна, але другий берег — строма² скала. Волею-неволею треба сходити на дорогу. Довго сходила, але зійшла.

Почувши себе на твердому, вже не дивилася на втому і бистрим бігом пішла вперед. Ото якби хто з людей побачив, що якась жінка біжить по дорозі, не знати що й погадав би.

Довго довелося бігти, поки впереді побачила Олексу. Він ішов усе тою ж своєю рівномірно бистрою ходою, якою міг би йти й дві доби безперестанку. Побачивши — так зраділа! Хотіла крикнути йому, щоб зупинився, щоб подождав, щоб пожалів, бо вона так утомилася, так роздряпалася по хащах. Він же єдиний близький і рідний... Он іде...

¹ Хребет гори.

² Стрімка.

Здержалася. Побачимо, що буде далі. Як вислідить та як увірветься до хати, ци де вни там сп'ють... Кинеться на ту курву й задушить. Єкий Олекса дужий, а з її рук любаски не вирве.

Он і Сапогів. Де ж буде йти мій чоловіченько любий? До котрої хати?

Олекса йде прямо до церкви.

Що-о? Причому тут церква, дім благословенства, на таке па-скудне діло?

Ага!.. Мабуть, дяк тут живе. А у нього гарна жінка або дочка.

Знов ні, бо Олекса йде прямо до плебанії¹. Собак нема, ма-буть, бо не гавкають. Як же то піп не боїться без кутюг² жити?

Як тінь, сунеться Єлена. Бачить, що Олекса підійшов до попівського дому. Застукав. Йому відчинили. Увійшов...

Якісь сумніви почали залізати в душу Олексихи. Щось тут та не так. Не може ж бути, щоб його любаскою була попадая або попівна!

Правда, нічого неможливого тут нема. Хіба мало було таких випадків, що пані любили хлопів? Он як у тій пісні співається, що «вельможная пані Петруня кохала»...

Але чи йшов би тоді Олекса так сміло? Ой, ні!.. Став би десь, вичікував, свистав, знаки давав...

А може, то служниця попава?.. О, напевне служниця! Сказала попові, що до неї брат ходить, а сама...

Тихо підійшла під вікно й заглянула. Сидить її Олекса на дерев'янім кріслі у поповій хаті. Такий красивий у своєму гірському наряді, дужий, смілий. А коло нього вертиться попик. Ходить по хаті, руками розмахує. То зупиниться коло Олекси і щось йому виговорює, то знова забігає по хаті. Нервовим рухом переставляє речі з місця на місце, і то так, ні з того ні з сього. То стілець переставить на дюйм уліво, то свічник візьме і наче довго думає, куди його поставити, й ткне потім на своє місце назад.

¹ Плебанія — садиба священника.

² Кутюга — собака.

І все не перестає говорити. Та не так собі просто говорити, а все з притиском, з придавом, з жестикуляцією.

А де ж жінчина? А де ж та, ради якої Олекса йде сюди, кидає жінку, кидає дитину? Її не видно в поповій хаті. Не тільки фізично, от в даний момент не видно крізь вікно, а оте дванадцятье чуття Єлени говорить, що її взагалі немає. Бо ж би вона була — тисячі прикмет, тисячі ледве значних рухів указали би Єлені її присутність. Олекса не так би сидів, не так би держав топірець, не так скидав би очима на попа, не так ворушилися би у нього вуста, коли говорить, — все було би не так, і з кожного руху, з кожного гудзика на одязі виглядала би вона, жінчина.

— Єзус-Марія! Хто це тут? — розітнувся нараз жіночий крик майже над вухом Єлени. Вона відхитнулася від вікна, і перший рух її був — тікати. Шарпнулася була навіть, але, побачивши коло себе жіночу фігуру, стала.

— Хто ти? Чого тобі тут треба? Чого ти у вікна заглядаєш?

Єлена бистро оцінювала зовнішні прикмети жінчини. Ні... І це не вона. Підстаркувата, некрасива. Може, є молодша? Не могла розібрати по уборі, чи то служниця, чи сама попада, тому спитала:

— Чи ви самі їмость будете?

— Ні, я у них служу. А вам чого треба?

Жінка теж, видимо, заспокоїлася й перейшла навіть на «ви».

Єлена не знала, що відповісти. Вся її подорож сюди здалася їй нараз страшенно глупою. Стидно було перед сією незнайомою жінкою. І, власне, тому, що було стидно, Єлена рішила сказати все.

— То мий чоловік, — кивнула головою на хату. — Гадала смо, що до любаски ходит. Любочко... Скажіт — ци не ви му любасков?

Жінка усміхнулася. Занадто вже було безпосередньо. Сама була з далеких сторін і все не могла звикнути до тутешньої простоти.

— Ні. Так ви того і прибігли?

Єлена кивнула головою.

— А може, у вас дочка є? А може... Може, самі їмость?

— О ні!

— А вони єкі, їмость? Молоді? Старі? Гарні? Дужі?

— А ось подивіться.

Єлена глянула у вікно. Попада увійшла до хати й щось говорила до чоловіка. Ні, ні, ні, ні!.. І це не вона!.. Інакше дивилася би, інакше рукою вела. Від попа би укрила, від цілого світу би крила — лише не від Єлени.

— Ну, як? Не вона? — питала жінка, і в голосі її чулося трошечки насмішки.

Єлена зітхнула.

— Ні!.. Не вона...

— Мабуть, так, що тут і не шукайте. Може, в другому місці де — того не знаю, а тут нема.

— А у вашому селі Олекса ще куда йдет?

— А звідки я знаю? Хіба я за тим дивилася? Неначе нікуди не заходить, бо завжди йде прямо на отсю стежку, а проте ручитися не можу. Вам би ліпше свого чоловіка знати. Хіба він такий, що...

— Ні-і!.. Він не такий!

— Так чого ж ви тоді бігли аж сюди? Он аж подряпалися.

Єлена глянула на себе. Дійсно, на одезі було видно сліди шаленого бігу непроходимими хащами. Стало ніяково.

— Та видите... Шо жили ми ек належно... Він у мене такий чемний... Слова, ади, пустого не скаже. І не п'єт, і не... Мені все, було, вогор¹ баби: йка ти шеслива... А йка я шеслива, шо вин шос вид мене криєт, шос думкуєт та й аби все сам... Та й шос дес ходит... та й до Сапогова, та й до Сапогова...

Єлена вже втерла очі кінцями хустки. Жінка стояла й співчутливо слухала. Ще немає трагедії, але вона, видимо, десь на-

¹ Говорять.

зриває. Ще можна з усього сміятися, але скоро, мабуть, хтось буде плакати.

— Може, підете до хати та там на чоловіка зачекаєте?

Єлена хитнулася.

— Ой де!.. Най біг боронит...

— Чому? Боїтеся, щоб не бив?

— Ні... Вин мене й палцем, ади, йкий є палец, не текнув...

Лиш... встид мені...

— А чого ж? Ви жінка, мали право!

Єлена не була юристом і не знала, чи вона має право, чи ні, але відчувала, що Олексу може образити таке слідження. Зітхнула.

— Ні... Видев, ид хаті йду... Перебачейте, шо-м... шо-м так...

— Що ж... я розумію... Лиш будьте спокійні — лихого тут нічого нема. Ваш чоловік приходить до нашого їгомостя, вони бесіднують. О чім, того я вам не скажу, бо то не м'оя річ. Лиш думаю, що наші їгомостя поганого нічого не навчуть.

Єлена чуло попрощалася й пішла. Але з дива не могла вийти: яка може бути бесіда у Олекси, простого гуцула, із сапогівським попом?

III

А бесіда дійсно була цікава. Бо й сам піп сапогівський був дуже цікава людина. Казали про нього, ніби він був досить видною спицею у колесі ієрархічнім, але ставився шорстко проти посягательств римо-католиків, «Польща» вз'їлася на нього, знайшли притоку² його деградувати й вислати звичайним попом сюди, на далеку гірську парохію.

Мабуть, так воно й було в дійсності, бо сапогівський піп головою цілою стояв вище звичайних півграмотних сільських

² Притока — тут: причина.

попиків, знав латину, був читаний, вів переписку з якимись вищепоставленими людьми — словом, був якоюсь загадкою.

Від звичайного попівського оточення стояв осторонь, бо йому попросту не було о чім балакати з отою сільською мізеротою. З двох перших слів він забивав кожного такого сільського йомостя, й сей йомость починав лупати очима, червоніти за своє неуцтво і незнайство.

Так було в приватній бесіді, так було й на соборчиках, де о. Кравевич, забравши голос, покривав усіх своєю вимовністю, дивував ерудицією, пересипав мову латинськими фразами, слухаючи яких сільські попикки тільки ляпали вухами.

Був гарячим прихильником свого греко-католицького обряду, а тому гарячим супротивником римо-католицьких натисків. Се було слабе його місце, й тут, хто хотів би спровокувати о. Кравевича, міг загнати його як угодно далеко.

Нервовий, полохливий, він, видимо, не вмів ждати, йому хотілося, щоб одразу все було по його думці — і тому на сапогівським вигнанню чув себе, як сокіл у тісній клітці: бив крилами й обтріпував собі головне, летюче пір'я.

Коли польське духовенство, виєднавши собі в Римі ще одну прерогативу, торжествувало ще одну побіду над одвічним своїм ворогом — руським кліром, о. Кравевич просто ставав невмінямим. Він тратив рівновагу й говорив тоді таке, що збори притихали, а о. декан затуляв вуха й кричав:

— Отче!.. Отче!.. Бійтеся бога... Я нічого не чую, а вас прошу перестати...

— Не чуєте?.. Не чуєте? — кричав о. Кравевич і блискав очима по залі. — І ви, отці, не чуєте? І ви не бачите, як *latini erri et clerus*¹ перетягають Русь до свого обряду, забирають наші дієцезії² й нищать нас. В княжестві Руським, де перед трьомастами

¹ Латинські єпископи і духовенство (латин.).

² Дієцезія — адміністративна церковна округа на чолі з єпископом.

літ ледве який один поляк *ritus latini*³ знаходився — що бачимо тепер? А вам се байдуже? З віків, а з 1717 року вони тільки й думають, як би й самих єпископів наших під моц свою підбити!.. Але нехай не перетягають струни!.. Бо та преденсія⁴, боятися треба, як би вона нової схизми не породила. Або давньої не одновила...

— Що він говорить!.. Що він говорить! — в повнім одчаю віднянкався до громади о. декан. — Отче!.. Прошу вас!.. Ми всі єсьмо вірними синами католицької церкви, а тому — які там у нас іще поточні справи?..

Але о. Кралеви́ча нелегко було позбавити слова, раз він його добився. Тим більше, що аудиторія слухала з тремтучою увагою. Мов заглядали в яку бездонну пропасть, що і солодко, і мутко.

Всім їм, отсим попи́кам, давалося узнаки «душохапство» римських коле́г. Правда, тут, в горах, се явище не було таким поширеним, але все ж наблюдалося і, головне, мало тенденцію рости. І тому те, що говорив о. Кралеви́ч так сильно, так розумно і так одверто, — те все бродило десь у заляканих душах сільських попи́ків, тільки не у кожного ставало духу сказати о тім не лише на соборчику — бо-оже спаси! — а навіть у приватній бесіді з приятелем за чаркою горілки.

Тому вони, отсі отці духовні, так жадібно слухають, а навіть знаходиться один найсміливіший і несміло обзивається.

— Отець Кралеви́ч правду говорут... Конституція 1717 року всіх нас болит, шо Річ Посполита викинула нас ніби з права і з усього...

— Так! — перериває о. Кралеви́ч. — Так! Але чому ж ви не протестуете? Чому не обстаєте за своїми правами?

Еге, мелькає не у одного... Ти, бачимо, протестував, але де опинився? І то ти, вчений чоловік! А нас приставлять нігтем, та тільки юшечка побіжить. Хтось безнадійно махає рукою.

³ Латинського обряду (латин.).

⁴ Прецедент, справа, випадок.

— Боротися?.. Як? Чим?.. Що можемо ми, малі люди, коли там, на верхах, розумніші нас, та й то...

— Хіба ви то вже нічого й не значите? Делегацію до Рима! Щоби Рим знав, що на Русі руський нарід живе. Що коли в 1340 році Русь піддавалася Казимирові Великому, то насамперед обварувала¹ собі *liberum exercitium ritus sui graeci*²! Що князь Острозький — русин! — обстаючи за сі міста княжества Руського, хоч воно й до Польщі належало, виграв більше тридцяти баталій з Москвою!.. І то *non nocerat bono Regni et religionis catholicae in Polonia*³!.. І «Проект»... Особливо «Проект на знищення Руси» показати!

І витягав список досить поширеного того «Проекту» з 1717 року, й відчитував:

- 1. Шляхту руську до жадних урядів не допускати.
2. В компаніях від русинів сторонитися.
3. В сусідстві жадної приязни з русинами не мати.
4. При присутнім русині висміювати його всяко.
5. Багатших русинів виїдати з міст на передмістя й відбирати їм усякі доходи.

Се для світських, для світських... Тут іще багато... Але ось і для нас, і для духовних...

— Ми се знаємо, — пробує боронитися о. декан.

— Ви, може, й знаєте, а колеги мої не всі знають! Не всі! Не всі! — і вибирав найбільше ядерні місця:

— 1. Латинські біскупи⁴ мають поробити руських єпископів своїми суфраганами⁵.

2. Попів руських тримати в недостатках і простоті, аби нічого не знали й не вміли вчити людей. А дітей їх старатися переводити в кріпаків.

¹ Варувати — забезпечувати, гарантувати, зберігати.

² Вільне виконання свого грецького обряду (латин.).

³ Не перешкоджало добру королівства і католицької церкви в Польщі (латин.).

⁴ Біскуп — католицький єпископ.

⁵ Суфраган — помічник єпископа в католицькій церкві.

3. Церквам ерекцій⁶ не давати, а де є старі — накладати на них великі оплати.

4. Землі волинські й подільські, де люд уперто тримається схизми, віддати татарам. А унію треба плекати для того, що тоді Русь злучимо з нами і навчимо її ненавидіти Москву.

О!.. О!.. — кричав о. Кравець і потрясав папером. — Треба, щоб усе се Рим знав!.. Щоб знав, як тут ненавидять нашу Русь і як хочуть *exslinguere*⁷ той обряд, що його установили святі грецькі отці, а Святий престол за добрий і рівний узнає!.. Римові треба відкривати очі! Поляки там хваляться, ніби вони всі єсть ширителлями віри католицької на Сході, а це неправда!.. Історія знає, як у 1553 році Польща всіма силами противилася з'єднанню Москви з Римом, аби Москва не забрала тоді Руси. Отже, не віру католицьку завжди мала на увазі Польща, а лише свою користь. І треба, щоби Рим усе се знав...

— Будуть там нас у Римі слухати!..

— А чому ні? Преці ж, коли ми *unius matris ecclesiae catholicae* єсмо *filii aequaliter*⁸, із другими терпеливо слухані і вислухані бути мусимо, аякже!

— Рим не захоче наражати собі Польщі ради нас.

— Рим боїться, аби ляхи не забунтували.

О. Кравець аж підскакував.

— Боїться? А того не боїться, що як тільки, *latinos praefere*⁹, нас понизить, то зараз на Поділля, на Волині та й взагалі на Україні цілій усе підійметься? Нехай же боїться того і Рим, і Польща... Бо як ми почнемо шукати собі протекції, то Москва напевне більше знайде права до всього княжества Руського, як хто інший.

⁶ Ерекція — тут: документ, що видавався землевласником і довічно закріплював за церквою земельні угіддя та інші права.

⁷ Скасувати (латин.).

⁸ Єсмо однакові діти одної матері — католицької церкви (латин.).

⁹ Даючи перевагу латинникам (латин.).

Це вже таки було страшно слухати. Дехто вже поглядав і на двері, щоб чмихнути в потрібну хвилину. О. декан сидів весь червоний і не знав, що почати. А о. Кралевич, мов трибун який, видався із свого не дуже високого зросту й кидав громами на притихлу аудиторію:

— Нехай Польща пам'ятає, що скільки разів поляки замишляли *ritum graecum unitum* у нас *supprimere*, завжди а *Deo cladem insperatum*¹ понесли! Хто читав історію, то се знає. Та й Суша, єпископ Хелмінський, іще у 1614 році се говорив. Ми не мішаємося до їх церковного ряду — то чому *latini* мають нашому рядови церковному опонуватися? Ми ж рівні їм в усьому! Ми ж маємо повну свободу становити й ухвалювати все, що нам здається за ліпше й не противиться правом коронним і канонним. А коли вони не можуть нас терпіти рівними собі — нехай покажуть нам декрети чи булли, де було би вказано, що ми не повинні мати жадної дистинації від простих хлопів і жидів. Бо дійсно у поляків перший-ліпший жид є в ліпшій респекті, ніж ми, католики, в усьому їм рівні.

— Що ж, коли ся так Богу подобало, то най і в тім воля его свята діси, — тихенько, перехрестившись, говорив який-небудь старенький попик, що йому ні війни, ні боротьби вже не хочеться, а просто тоскує за своїм теплим запічком.

Але о. Кралевич не давався збити навіть сим віковичним аргументом.

— Чого Бог хоче, того ми не знаємо, бо він нам своєї волі не об'являє, але у нас у самих єсть розум. А якщо його не вживати, то навіщо ж ми тоді і вчилися? Тоді краще було би нічого не знати, нічого не розуміти. Тоді би ми не лише сих кривд, що тепер невинно поносимо, не відчували, а й підводи не були би нам тяжкі і панщина не була би прикрою. А коли би наобридла панщина й підводи, то ми як простачки-схизматики легко могли би знайти протекцію у Москви. І певно скоріше би її там знайшли, ніж тепер у Римі.

¹ Гресько-уніатський обряд... утискувати... від Бога дану поразку... (латин.)

Цього вже було занадто. Страх цілковитий заволодівав усіма поржондними² русинами. Це вже було щось із політики, а політика — то була занадто таємна й страшна річ для гірського попівства: воно боялося політики гірше пекла.

Шепоти переходили в шемрання, шемрання в гудіння, о. Кралевич не піддавався.

— Лях знає тільки Москву, нас він не знає. Niema Rusi, tylko Polska i Moskwa³!.. Хотя й усім відомо єсть, що в Венеції іще за сто літ перед Росією друковано книги гражданкою; хоча всім відомо, що Петро Перший іще в 1701 році посилав молодих людей до Києва вчитися штуки друкарської кирилицею і гражданкою; хоча всім відомо, що канцелярія Ягайла ще писала по-нашому, а не по-польськи — все одно ляхи кричать, що і письмо наше, і друк — то московські.

О. декан набирався поваги, надимався, хоч не переставав очима шукати підтримки, і в найменше стосовному місці провозглашав:

— Досить!.. Я не можу на тоє дозволити і збори за-ми-ка-ю!

Дехто зразу підсакував і починав суетитися, мовби був придавлений нестерпучою вагою, а оце увільнився. Дехто перебільшено голосно починав говорити про погоду й кукурудзяний урожай, але більшість зоставалася прикованою до місця і, втопивши очі в мовця, слухала того, що десь звучало в глибинах душі, але ніколи не показувалося наверх.

А о. Кралевич мов і не чув, що йому вже, властиво, заборонено говорити.

— Чому ви так, отче декане? Боїтеся, що я накликаю до Москви? Ні!.. Я тільки кажу, що коли Москва би давила наш обряд — це було би зрозуміло, бо ми від них відщепилися. Але коли *opprimimur propter ritum catholicum a catholicis*⁴, се будить жаль

² Поржондний — порядний.

³ Нема Русі (України), тільки Польща і Москва (Росія) (пол.).

⁴ Зазнаємо утисків з боку католиків (латин.).